

Олександр Бондар

ОБОРОННІ ДВОРИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ НА ТЕРИТОРІЇ ПАКУЛЬСЬКОЇ ВОЛОСТІ

Стаття присвячена такому явищу на території Пакульської волості, як оборонно-господарські двори. Формування даного територіального утворення, що належало Києво-Печерській лаврі, почалося ще у XVI ст. Згодом уже у XVIII ст. даний мікрорегіон перетворився на потужний економічний осередок. Майно монастиря та продукція, котра вироблялася на підприємствах, зберігалися у спеціальних уфортифікованих дворах. На сьогодні у розпорядженні науковців існують дані описів цих дворів середини XVIII ст., а також їхні археологічні залишки у вигляді городищ. Найвідоміші оборонні двори Києво-Печерської Лаври знаходилися в селах Пакулі та Навозах. Такі двори використовувалися як у житлово-господарських цілях, так і у оборонних. Оборонна складова була представлена плановою структурою споруд, стінами, баштами, а у випадку Пакульського двору навіть артилерійським озброєнням. Існували такі двори майже до кінця XVIII ст.

Ключові слова: Пакуль, Навози, Києво-Печерська лавра, оборонний двір, фортифікація.

Оборонна архітектура Чернігово-Сіверщини XV–XVIII ст. досить багата різноманітними типами укріплених поселень. Серед них найважливіше місце, безумовно, займають укріплені міста, приватновласницькі замки-садиби, оборонні монастирі, церкви та церковні двори. Утім, цей перелік є неповним. У ранньомодерний час на Чернігівщині з'являється тип укріплення, що може бути класифікований як укріплений господарський або оборонно-господарський двір. Термін «оборонний двір» досить поширений для позначення невеликих уфортифікованих садиб XV–XVII ст. в польській фортифікаційній історіографії [28, с. 68-69]. Також цей термін часто використовується і для позначення укріплених поселень на території Західної України [18, с. 13, 66]. Утім, як показує аналіз писемних та археологічних джерел, подібний тип фортифікацій був характерним і для Чернігівщини.

Найбільше відомостей про подібні оборонні двори на Чернігівщині відноситься до XVIII ст. Чимала кількість із них належала Києво-Печерській лаврі на території Пакульської волості. Досить цікавим видається питання про те, коли та за яких обставин ці території потрапили до складу лаврських володінь. На жаль, точних відомостей про це на сьогодні не існує. Є лише декілька версій, що фіксуються в пізніх джерелах. Одна з перших таких фігурує в справах Генерального слідства про маєтності 1720–1730-х рр. За словами священнослужителів, ці землі були надані Києво-Печерській лаврі ще, начебто, князем Миколою Святошею. Утім, жодних довідок чи документів вони так і не надали [3, с. 19]. Найвірогіднішою видається версія про те, що Пакульська волость відійшла до володінь Лаври у першій половині XVI ст. Навіть у той час, коли Навози з найближчою округою входили до складу Московської держави, ці землі підпорядковувалися Києво-Печерській лаврі. На думку О. Русиної, це було зумовлено тим, що московська влада, підтримуючи лавру, надавала їй можливість

© Бондар Олександр Миколайович – старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського.

збирати податки на користь останньої на прикордонних землях, що безпосередньо належали Москві [19, с. 73].

Уперше Навози як населений пункт з'являються у переліку володінь Києво-Печерської лаври у 1552 р. [4, с. 94]. Село Пакуль у володінні лаври згадується дещо пізніше, у 1628 р. як таке, що тільки додалося до сіл Мньов та Навози [4, с. 94]. З упевненістю можна сказати, що територіально Пакульська волость Києво-Печерської лаври сформувалася остаточно в першій третині XVII ст. До неї входили такі села, як Пакуль, Навози, Ковпита, Мньов, Ведильці, Кархівка.

Так, у Реєстрі 1732 р. в Любецькій сотні, значну частину якої займала Пакульська волость, наявні відомості про щонайменше 5 «дворцов», що належали лаврі. Вони розташовувалися в селах Пакулі, Навогах, Кархівці (Корхувке), Ведильцях (Виделках) та Ковпиті [6, с. 36-37]. Про зовнішній вигляд та внутрішній устрій деяких із цих «дворцов» маємо описи під 1757 та 1765 рр. [15; 16]. Дані документи допомагають також локалізувати ці опорні пункти на сучасній топографії населених пунктів. На сьогодні від деяких із них залишилися археологічні пам'ятки у вигляді городищ.

Найдавнішим населеним пунктом Пакульської волості можна вважати село **Навози**. У «Списку городов дальних и ближних», що датуються кінцем XIV – початком XV ст., Навози належали Київській землі, незважаючи на те, що знаходилися на Лівобережжі [23, с. 95]. В. Коваленко ототожнив цей населений пункт з городищем в ур. Домавуха в с. Дніпровське (Навози до 1962 р.) [10, с. 75]. Його виникнення він відніс до XII ст. Слід допустити, що цей населений пункт уже з XIV–XV ст. і до наших днів існував безперервно, про що може свідчити те, що його позначали на європейських мапах XVI–XVII ст. Причому позначка була у вигляді міського населеного пункту [29; 30]. Про те, що Навози у XV–XVI ст. мали міський статус, свідчать письмові джерела. По-перше, у «Списку городов дальних и ближних» він названий «градом», також його включено в перелік міст, що датується 1488 р., менському міщанину Луці Терешковичу на безмитну торгівлю, де він фігурує поряд з Києвом, Черніговом, Любечем, Брянськом та ін. [12, с. 48]. Навози згадуються в «Пам'яті» 1527 р. [20, с. 208]. Вірогідно, що ще на початку XVI ст. Навози мали статус міста або містечка, оскільки, в «Пам'яті», для Чернігова, Гомеля, Любеча та Навозів поселенський статус не вказано, на відміну від сіл. Тобто той, хто складав опис, не сумнівався у міському статусі цього населеного пункту. Утім, вірогідно міський статус поселення почало різко втрачати у XVI ст. Якщо ще в «Пам'яті» 1527 р. воно в данину традиції фігурує як міський осередок, то вже у переписі маєностей Києво-Печерської лаври 1593 р. вказується як *«siolo Nawoz»*. Саме з цього опису ми вперше дізнаємося, що даний населений пункт знаходився на обох берегах Дніпра: *«drugie siolo Nawoz, po drugiey stronie Dniepera»* [1, с. 386]. За даними, наведеними у «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії», у 1683 р. був виданий універсал, що також вказував: населений пункт знаходився на обох берегах. Утім, що це був за універсал, ким виданий – не зазначено [9, с. 91]. І. Кондаратьєв вважає, що на обох берегах знаходилася парафія місцевої церкви [13, с. 34]. Тож з вищенаведених даних можна зробити висновок, що історично Навози аж до початку XVI ст. вважалися номінально міським поселенням, хоча, як свідчать дослідження, – ні оборонні споруди, ні планувальна структура цього населеного пункту вже не відповідали «міським стандартам» того часу. Навози більше нагадували сільський населений пункт з невеликою укріпленою частиною.

Як засвідчує опис **Навозів** 1757 р.: *«двор монастырский, з одной стороны огорожен тьном в ставне, а з другой подишло от Днепра речиче»* [15, с. 45]. Як бачимо, з одного боку, двір обгороджено дерев'яною стіною, а з іншого, укріплення представлені берегом річища Дніпра. Опис укріплення воріт взагалі відсутній. А це може свідчити про те, що тут існували звичайні ворота, без ніяких надбрамних ворітних конструкцій. Внутрішня забудова двору також досить проста: *«В оном дворе строения келия з чуланом з сенми и против нее курною избою, рубленные покрытые драню, в келии печь кахлевая белая. Дверь на кроках и завесах железных, в окнах стекла в дереве. Против келии конюшня рубленная, покрытая драню. За конюшнею амбар з четьресе засеками рубленный, покрытый драню»* [15, с. 45]. Тобто вся забудова складалася з двох будинків, амбару на чотири відсіки та конюшні. Через вісім років двір дещо

змінив свій зовнішній вигляд, про що засвідчує опис 1765 р.: «двор старой, в нем строения хат 4, комор 4, сараев 2» [15, с. 52].

Локацізацію двору в с. Навозах можна з великою долею вірогідності пов'язати з городищем Домавуха, що знаходиться у північній частині с. Дніпровське на ділянці першої лівобережної надзаплавної тераси висотою до 2 м [8, с. 43] (рис. 1). Його обстежували О. Шекун, В. Коваленко, В. Мултанен [8, с. 43-44]. Співставляючи дані описів з версією про локалізацію Навозів В. Коваленка, можна зробити

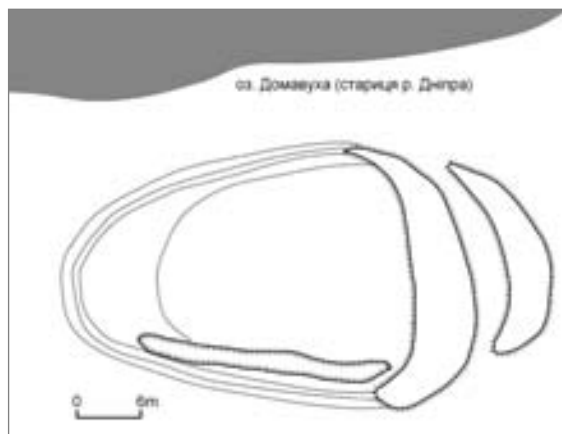

Рис. 1. Городище «Домавуха» в с. Дніпровське за В. Коваленком (прорисовка автора).

висновок, що двір знаходився на городищі літописного населеного пункту Навози [11, с. 128-129]. На це вказує і географічне положення, що співпадає з описом 1757 р., а також і розмірами самого городища. З півночі та сходу городище омивається старицею Дніпра, озером Домавухою. Одним з перших, хто звернув увагу на це городище, був О. Шафонський: «городище близ села Навозы, на Днепре лежащего» [26, с. 234]. Майданчик городища невеликий близько 30x20 м., витягнутий зі сходу на захід. Зі сходу укріплення представлені валом, висотою до 1 м, та дуже замуленим ровом. Ще в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» вказано, що культурний шар городища, на відміну від навколишніх ґрунтів, дуже гумусований: «городище – возвышенная площадь со рвом, при озере Домаухе, из которого ров наполняется водою... Особенность городища: тогда как вся окрестность и в том числе места занимаемые нынешними жителями с. Навоза, – песок и песок, на городище и ныне более, чем на двух аршинах глубины, оказывается чернозем» [9, с. 90]. Сильну гумусованість культурного шару підтверджують і сучасні археологічні дослідження. Вірогідно, це можна пов'язати з тим, що, за даними XVIII ст., на городищі знаходилася конюшня, а, за описом 1765 р., на території двору перебували 3 коней, 3 воли, 4 корови, 4 телят і 3 свиней [15, с. 52]. Сліди життєдіяльності тварин і утворили такий потужний гумусований шар. Як зазначає В. Коваленко, культурний шар містить керамічні матеріали від давньоруського часу до XVIII ст. [8, с. 43]. На господарську діяльність може вказувати значна кількість залізних шлаків, що також походять з культурного

Рис. 2. Варіант реконструкції оборонного двору в Навозах станом на середину XVIII ст. (малюнок автора).

шару. На південь від городища міститься неукріплене поселення з матеріалами X–XVIII ст. [8, с. 44]. Вивчення сьогоденного рельєфу навколо городища показує, що в давнину городище та відкрите поселення були островом, котрий з одного боку омивався Дніпром, з іншого – його старицею – оз. Домавухою. Цим імовірно можна пояснити відсутність укріплень по периметру посаду.

Окрім цього, біля Навозів існував і прикордонний «форпост». Службу на ньому

несли козаки. Цей форпост розташовувався на кордоні між Гетьманщиною (згодом Російською імперією) та Річчю Посполитою. Зокрема, дані про нього містяться у праці О. Шафонського [26, с. 204-205].

На Пакульський оборонний двір звернув увагу в 1940-х рр. М. Холостенко, аналізуючи розвиток української архітектури XV–XVIII ст. (рис. 2). Саме він уперше, спираючись на письмові описи та натурні обстеження, опублікував його план [24, с. 49-51] (рис. 3). У 1980-х на початку 2000-х років археологічні обстеження на території та в окрузі Пакуля проводили Г. Кузнецов, О. Шекун, В. Коваленко, Ю. Ситий та В. Мултанен (рис. 4). Значний документальний масив, що стосувався пакульського двору, опублікували А. Курданов та І. Петреченко [16].

Згідно з описом 1757 р. в с. Пакуль: «двор монастырский ровом окопан, огорожен взамет», а «при воротех башня рубленная, а наверху оной изба з крыльцом рубленной, покрывающая шелевницей, в ней печь кахлевая зеленая з каменною трубою. Двери на круках и завесах железных з клямками и защелками железными, в оной стекло в дереве» [16, с. 25]. Як видно з опису, оборонні споруди цього двору мали досить багато спільних рис з іншими оборонними спорудами того часу. Огорожа із паркану «взамет», то б то каркасно-перекладна конструкція, була дуже розповсюдженою у практиці укріплень як монастирських, так і церковних оборонних комплексів. Таким способом було укріплено у XVII ст. Крупицько-Батурицький монастир, церковний двір у с. Локнисте та ін. [2, с. 126-128, 141]. Особливе зацікавлення становить укріплення воріт «башня з крыльцом». Такий тип башт був широкорозповсюджений від Польщі до Сибіру. До замку в Ольшаніку вела «brama z izba i kownata na gorze» [28, с. 68]. Аналогічну конструкцію мала одна з башт Іллімського острогу XVII ст. [17, изобр. 92-93]. Такий тип башт відрізнявся від звичайних башт тим, що вхід на другий поверх здійснювався не через внутрішні сходи, а через сходи, що були прибудовані із зовнішньої сторони, а над ними надбудовувався ганок. Судячи з того, що на другому поверсі існу-

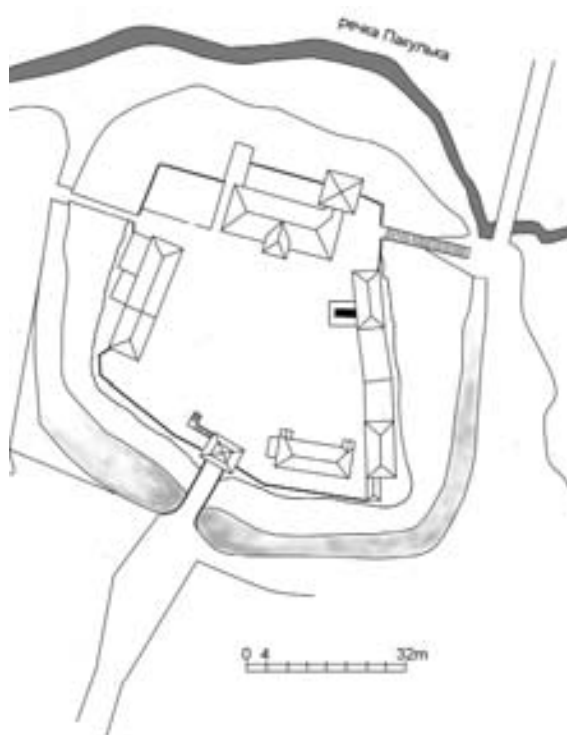

Рис. 3. План оборонного двору в с. Пакуль за М. Холостенком (прорисовка автора).

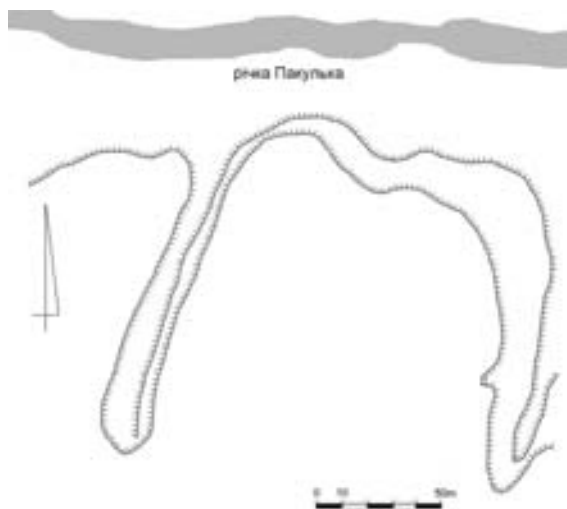

Рис. 4. Городище «Попова гора» в с. Пакуль за Г. Кузнецовим (прорисовка автора).

Рис. 5. Варіант реконструкції оборонного двору в Пакулі станом на середину XVIII ст. (малюнок автора).

вав опалювальний пристрій у вигляді кахляної печі, то караул мав тут перебувати постійно протягом року.

Далі в описі надано відомості про забудову самого дворища. Тут містилися двоповерховий будинок з кімнатами, чуланами, чердаком та двома кахляними печами. Також на території двору містилися льодовня, літня «ізба» з чуланом, пекарня з сінями, за якою, під одним дахом, розташовувалася «іздебка» з кахляною піччю. Вікна були скляними в дерев'яній або в олов'яній оправі, а двері зачинялися

на залізні завіси та крюки. Цей двоповерховий будинок існував і у 1781 р. «В сем селе приезжий монастырский дом о двух этажах и девяти покоях» [4, с. 131] (рис. 5).

Згідно з планом М. Холостенка та опису, зовнішні стіни споруд також утворювали стіни двору. Ця практика у XVI–XVII ст. була традиційною для дерев'яних замків-садиб на території Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини [7, с. 49]. На військове призначення двору вказує також і той факт, що «издавно многих годов при здешнем монастырском пакулском дворе пушку спижовую» [14, с. 45]. Сам оборонний двір розташовувався в центральній частині села, над загатою, що утворювала досить широку водну перешкоду та додатково захищала укріплення з північного боку. На сьогодні урочище, де розташовувався оборонний двір, носить назву «Попова гора».

Привертає до себе увагу той факт, що вищеописані двори досить сильно відрізнялися один від одного. Вірогідно, такі відмінності були зумовлені тим, що Пакуль був центром Пакульської волості, а також значно більшим за населенням населеним пунктом, що і зумовило більшу важливість його господарсько-оборонного двору.

Топографічна структура самого Пакуля була напряму пов'язана з руслом р. Пакульки. У XVII ст. сформувалася центральна вулиця, що проходила майже паралельно терасі вздовж річки. На цій вулиці містилися як адміністративно-господарські споруди, так і двори селян. Цей лінійний тип планування Пакуля зберігався до наших днів.

Видається цікавою реконструкція адміністративно-територіальних взаємозв'язків у системі «Навози-Пакуль», особливо її зміна в хронологічно-адміністративному вимірі. Можна стверджувати, що в кінці XIV–XV ст. Навози були центром невеликої округи, що належала до Київського замку. Головною функцією цього населеного пункту був контроль за судноплавством та перевозом по Дніпру в даному регіоні, а також контроль за сухохідною дорогою на відрізок від Любеча до Києва [21, с. 29–32]. З моменту, коли Навози разом із Мньовом, Серками (Сивками?) і Деражичами (останнє село існує на правому березі Дніпра) відійшли до складу земель Києво-Печерської лаври, воно ще залишалися їхнім центром. Вірогідно, що втрата міського статусу Навозів прямо пов'язана з тим, що населений пункт опинився в складі Московської держави. Можливо, частина населення емігрувала на правий берег Дніпра. Також передача пункту у володіння лаври не сприяла його розростанню як міського осередку. Негативно позначалося на розвитку міста і його прикордонне розташування між постійно ворогуючими Великим князівством Литовським та Московською державою у XVI ст.

В описі володінь лаври 1628 р. Навози ще залишалися найбільшим населеним

пунктом даного регіону, що налічував усього 12 дворів та 6 огорожників (Мньов – 5 дворів та 3 огорожники) [4, с. 132]. З цього опису першої третини XVII ст. видно, що населений пункт з 12 дворами (навіть разом з огорожниками), в яких налічувалося 18 хат, уже аж ніяк не міг бути міським поселенням. Існує думка про те, що Пакуль існував уже у 1611 (1610) р. Ця версія наведена у «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» та пов'язана з походом С. Горностая на Чернігів [9, с. 91]. Однак вірогідніше, що Пакуль як поселення ще не існував на початку XVII ст. Перші згадки про нього як «новоосілого» відносяться до 1628 та 1631 рр. [4, с. 132]. Щодо версії про 1611 (1610) р., то можна припустити, що спочатку війська С. Горностая були залишені на р. Пакулька, а в уяві мешканців Чернігова другої половини XVII ст., коли було зроблено запис, назва «Пакулька» трансформувалася в однойменний, відомий вже на той час населений пункт «Пакуль», центр Пакульської волості. Утім, наступ військ саме з цього напрямку виглядає логічним, оскільки територія, де пізніше виник Пакуль, на той час уже понад століття належала Києво-Печерській лаврі, тобто це були землі Правобережжя. Також це не суперечить тому, що перший напад стався на р. Білоус, якраз по дорозі від р. Пакульки до Чернігова. В описі 1628 р. Пакуль налічував 3 двори і 3 огорожники, а за описом 1631 р. у ньому налічувалося 6 хат.

Утім, уже у XVII ст. населений пункт розростався та почав перебирати на себе головну роль у регіоні. Цьому сприяло його географічне положення. На відміну від Навозів, він був розташований за 9 км на захід від Дніпра, але мав вихід до останнього по р. Пакульці. Також Пакуль знаходився майже в центральній частині володінь Києво-Печерської лаври в цьому регіоні. Ще в XIX ст. існувала дуже розгалужена сітка місцевих доріг, котра пов'язувала його з Навозами, Ведильцями, Кархівкою, Мньовом та Ковпитою. Завдяки чому можна було за один світовий день з будь-якого з цих населених пунктів добратися напряму до Пакуля й повернутися назад.

Постає питання, для чого саме були потрібні такі «двори»? Вірогідно, відповідь на це можна знайти, аналізуючи економічний стан даних територій. Приблизна площа Пакульської волості початку XVIII ст. становила 360 км кв. Так, у найближчій окрузі Пакуля, згідно з описами середини та другої половини XVIII ст., знаходилися 15 млинів, паперний завод, гуральні, рудні, гутні, кузні, цегельні заводи та ін. [16, с. 32-36]. А. Курданов, аналізуючи документи XVIII ст., наводить приклади того, що іноді на маєтності лаври в Пакульській волості робили напади з метою пограбування як козацька старшина (напад Лизогуба 1730 р), так і організовані банди злодіїв [14, с. 45, 63]. Тому головна функція цих дворів була в тому, щоб уберегти майно лаври від посягань зі сторони.

Незважаючи на те, що Пакуль був центром досить економічно розвиненої території, статусу містечка він так і не набув. Його найближча промислова округа та економічний простір так і не були об'єднані в одну територіально-поселенську одиницю. Такі поселенсько-виробничі анклавні, як Пильня, Бумажний завод, Паперня, залишалися окремими населеними пунктами. Хоча деякі елементи «містечка» все ж у Пакулі простежувалися. Так, в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» наведено дані, що у 1713 р. Пакульській церкві срібну чашу подарував «пакульський городничий». [9, с. 92]. Посада городничого в Московській державі була введена ще у середині XVI ст. та існувала до кінця XVIII ст. У його обов'язки входив нагляд за оборонними спорудами міста, пожежною безпекою та поліцейські функції [27, с. 312]. Вірогідно, зважаючи на наявність укріплень та інші соціальні аспекти, для Пакуля було введено дану посаду, навіть незважаючи на те, що поселення мало сільський статус. Можливо, що пакульський городничий мав опікуватися не лише укріпленнями «дворця» в Пакулі, але й іншими укріпленими пунктами Пакульської волості в Навозах, Кархівці, Ведильцях та Ковпиті. На жаль, устрій та локалізація «дворцов» у трьох останніх поселеннях поки залишаються невідомими. На сьогодні наявні відомості, що у 1784 р. другий поверх будинку з пакульського двору хотіли розібрати і перевезти до Кархівки, оскільки головний будинок кархівського двору «совсем сгнил и наклонился к падению» [14, с. 44]. Робота по пошуку та локалізації цих дворів потребує подальших архівних та польових досліджень.

1. Архив Юго-Западной России. Ч.1. Т.1. – М. : «Университетская типография», 1859. – 555 с.
2. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини у XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. – К. : Видавець Олег Філюк, 2015. – 178 с.
3. Волерт Я. До історії села Пакуль (за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729–1731 рр.) // «Пакуль поживемо тут»: збірник статей і матеріалів. Ніжин : Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 16–20.
4. Горобець С. Заснування і походження назв сіл Чернігівського району. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – 216 с.
5. Горобець С. Населення села Навози за ревізією посполитих Чернігівського полку 1713 року // Дніпровське : минуле та сьогодення : Збірник статей та матеріалів. Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2011. – С. 35–40.
6. Горобець С. Невідомий фрагмент ревізії Чернігівського полку 1732 року // Сіверянський літопис. – 2008. – № 4. – С. 12–40.
7. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского : Энциклопедия. – Мн. : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. – 312 с.
8. Звід пам'яток історії та культури України. Енциклопедичне видання. Чернігівська область. – Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип.1: Чернігівський район. – 208 с., 268 іл.
9. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов : Губернская типография, 1874. – Кн. 5. – 443 с.
10. Коваленко В.П. Летописный город Навоз // Гомельщина: археология, история, памятники: тез. докл. Второй Гомел. обл. науч. конф. по ист. краеведению. Гомель, 1991. – С. 75–77.
11. Коваленко В.П. Навози – літописне місто на Дніпрі // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К. : Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 128–133.
12. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2014. – 384 с.
13. Кондратьєв І.В. Село Навози у Литовсько-Польську добу (XV–XVII ст.) // Дніпровське : минуле та сьогодення : Збірник статей та матеріалів. Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2011. – С. 32–34.
14. Курданов А. Голос пам'яті (історія села Пакуль і його околиць). Чернігів, Миронівська друкарня, 1998. – 327 с.
15. Курданов А., Петреченко І. Описи села Навози середини XVIII ст. // Дніпровське : минуле та сьогодення : Збірник статей та матеріалів. Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2011. – С. 41–76.
16. Курданов А., Петреченко І. Описи села Пакуль 1755 та 1767 рр. // «Пакуль поживемо тут»: збірник статей і матеріалів. Ніжин, Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 20–72.
17. Ласковский Ф.Ф. Карты, планы и чертежи к I-й части материалов для истории инженерного искусства в России. – СПб, 1858.
18. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. – Львів: «Центр Європи», 2005. – 200 с.
19. Русина Е.В. Церковное землевладение на территории Черниговской епархии в XV ст. (по данным Литовской метрики) // 1000 років Чернігівській єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конференції. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 71–74.
20. Русина О.В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К.: [б. в.], 1998. – 243 с.
21. Ситий Ю., Бондар О. Суходольний шлях уздовж Дніпра // Дніпровське : минуле та сьогодення: збірник статей та матеріалів. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. – С. 26–32.
22. Ситий Ю.М. Два етапи заселення басейну р. Пакульки // «Пакуль поживемо тут»: збірник статей і матеріалів. – Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – С. 6–10.

23. Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М. : Наука, 1979. – 384 с.
24. Холостенко Н. Основные этапы развития Украинской архитектуры // Архитектура СССР – 1940. – № 3. – С. 45–53.
25. Церковь в селе Пакуле и краткие исторические сведения о селе // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1853. – № 48. – С. 1.
26. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. С четырьмя географическими картами. К. : Университетская типография, 1851. – 697 с. + XXII с.
27. Энциклопедический словарь. Том IX. Гоа-Гравер. С.Пб. : «Типо-Литография И.А. Ефрона, 1893. – 474 с.
28. Adamczyk J.L. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku. Kielce: Wydawnictwo: «Politechnika Świętokrzyska», 2004. – 248s.
29. Lithuania, 1628 // Україна на стародавніх картах. – К. : ДНВП «Картографія», 2004. – С. 122–123.
30. Russia Cum Confinijs, 1628 // Україна на стародавніх картах. – К. : ДНВП «Картографія», 2004. – С. 126–127.

Olexandr Bondar

**THE DEFENSE MANORS OF KYIV-PECHERSK LAVRA
ON THE TERRITORY OF THE PAKYL'S PARISH**

The article is devoted to defense and economic manors on the territory of Pakyl's parish. The parish began to be formed in the 16th century. It belonged to the Kyiv-Pechersk Lavra. This region has turned into the powerful economic center in the 18th century. They produced a large different products. They was kept in specific manors. At our disposal, there are descriptions of these courtyards in the middle of the 18th century. The remains of manors are represented by ancient hillforts now. The most famous defense manors of the Kyiv-Pechersk Lavra were in the villages Pakyl and Navozy. These manors were used for residential, economic, and defense purposes. Fortification was represented by the structure of buildings, walls, towers. The Pakyl's defense manor was equipped with an artillery gun. Such manors existed until the end of the 18th century.

Keywords: Pukyl, Navozy, Kyiv-Pechersk Lavra, defense manor, fortification.

